

Гендерний підхід в організації діяльності закладів фахової передвищої освіти

Упровадження гендерного підходу в закладах фахової передвищої освіти (ЗФПО) є ключовим елементом демократизації освітнього простору та забезпечення рівних прав і можливостей для здобувачів освіти. Це стратегія, спрямована на інтеграцію потреб, досвіду та інтересів як жінок, так і чоловіків у політику, навчальні програми та управлінські процеси закладу.

Ключові слова: гендер, освіта, фемінітиви, демократизація.

Olha Kuzmych. A Gender-Based Approach to the Organization of Professional Pre-Higher Education Institutions

The implementation of a gender-based approach in professional pre-higher education institutions is a key component of democratizing the educational environment and ensuring equal rights and opportunities for all learners. This approach represents a strategy aimed at integrating the needs, experiences, and interests of both women and men into institutional policies, curricula, and management practices.

Keywords: gender, education, feminine forms of professional titles, democratization.

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейський простір, розбудова демократичного суспільства вимагають змін в освітній галузі. Гендерний компонент як індикатор розвитку демократичних процесів проникає у різні сфери життєдіяльності суспільства, стає новою філософією осмислення соціальної дійсності.

Гендерна освіта як гуманітарна складова безпеки суспільного життя постає сьогодні реальною продуктивною силою, оскільки через просвітництво та навчання можна сприяти деконструкції патріархальних стереотипів та руйнації міфів, які точаться довкола проблеми гендерної рівності. Тому відродження ментальності, прогресивних етнотрадицій і впровадження інновацій є важливими чинниками гендерного самовизначення та егалітарного життєздійснення сучасної молоді у царині національного буття, забезпечення рівного доступу та можливостей жінок і чоловіків до соціально-економічних, виробничих, культурно-освітніх ресурсів на принципах рівноцінності та паритетності статей.

Виклад основного матеріалу. Гендерний підхід в організації діяльності коледжу — це системний процес створення рівних можливостей, подолання стереотипів та забезпечення комфортного, підтримувального середовища для всіх учасників освітнього процесу (студентів, викладачів, законних представників здобувачів освіти), що вимагає аналізу політик, оновлення навчальних матеріалів, навчання персоналу та впровадження гендерно чутливих практик у викладанні й управлінні для реалізації потенціалу кожної особистості незалежно від статі.

Основні напрямки впровадження гендерного підходу

Освітній процес:

– розробка гендерно чутливого змісту навчальних програм, що не посилюють стереотипи;

– використання гендерно інклюзивних педагогічних методик, що заохочують розвиток індивідуальних здібностей хлопців і дівчат;

– забезпечення комфортної атмосфери, де кожен відчуває себе безпечно та може вільно виражати себе.

Управління та політика:

– впровадження гендерно рівних політик у всіх сферах діяльності коледжу (прийом, розподіл навантаження, кар'єрний ріст);

– залучення всіх стейкхолдерів (студентів, батьків, громадськості) до формування гендерної політики.

Розвиток персоналу:

– тренінги та семінари для викладачів та адміністрації щодо гендерної рівності й чутливості;

– підвищення обізнаності про гендерні стереотипи та шляхи їх подолання.

Створення гендерно чутливого простору:

– забезпечення рівного доступу до ресурсів та можливостей;

– протидія дискримінації та насильству за ознакою статі;

– сприяння розвитку гендерної свідомості та критичного мислення щодо ролей чоловіків і жінок у суспільстві;

– створення справедливого та гармонійного освітнього середовища, де кожен здобувач освіти може повноцінно реалізувати свій потенціал, розвиваючи особистісні якості поза рамками стереотипів.

В Україні досягнення гендерної рівності стало одним з основних пріоритетів розвитку ще наприкінці минулого сторіччя. Важливим правовим кроком на шляху до поставленої цілі став прийнятий у 2005 році Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». У Законі поняття «гендерна рівність» вперше отримує легітимність й визначається як «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [3].

Однією з найважливіших сфер «життєдіяльності суспільства» є освіта. Накопичення соціального капіталу оновленого українського суспільства неможливе без урахування і дотримання принципів гендерної рівності в освітньому просторі України. Проте, незважаючи на те, що на законодавчому рівні прийняті рішення щодо забезпечення рівноправності статей, освіта продовжує ретранслювати гендерні стереотипи, в чинних освітніх законах гендерної складової не враховано. Згідно із Законом навчальні заклади повинні забезпечувати «виховання культури гендерної рівності, ненасильницької поведінки, взаємоповаги та рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків» [3, ст. 21]. Упровадження гендерних підходів унаочнює гендерний вимір при прийнятті рішень у всіх галузях. Такий підхід означає, що жінки і чоловіки є рівноправними партнерами процесу забезпечення стабільного людського розвитку.

Досягнення гендерної рівності у сфері освіти передбачає досягнення двоєдиної цілі:

- гендерної паритетності – досягнення рівноправної участі дівчат і хлопців, жінок і чоловіків у всіх формах освіти, виходячи із їхньої представленості в різних вікових групах населення;

- гендерної рівності – забезпечення рівного ставлення до дівчат і хлопців у процесі навчання, гендерної рівності в рамках системи освіти, в рамках професії вчителя / викладача (гендерна рівність у працевлаштуванні), в освітніх програмах і тренінгах (норми і цінності, які передаються в процесі навчання), а також у залученні обох батьків до процесу освіти їхніх дітей.

Досягнення гендерної паритетності є лише першим кроком до гендерної рівності в освіті. Існування освітньої системи з рівною кількістю хлопчиків і дівчат не означає автоматично, що вона будується на принципі гендерної рівності. Гендерний підхід в освіті має урахувати: право на освіту (доступ і участь), права в процесі навчання (відсутність дискримінації, рівне ставлення, гендерно чутливе оточення), а також можливості, які набуваються через освіту (можливість отримати гідну роботу і заробітну плату, досягти високої посади, приймати рішення тощо) [2].

Конституція України (стаття 24) забезпечує рівність прав жінок і чоловіків та надає жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійній підготовці. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) створює юридичні засади як для гендерної паритетності, так і для гендерної рівності. Стаття 21 розділу V Закону вказує, що «держава забезпечує рівні права та можливості жінок і чоловіків у здобутті освіти» [3]. При цьому навчальні заклади забезпечують:

- рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до навчальних закладів, оцінки знань, надання грантів, позик студентам;

- підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від патріархальних стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка;

- виховання культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків.

Отже, законодавча база України забезпечує як гендерну паритетність, так і гендерну рівність в освітній системі. Важливо проаналізувати, чи реальний стан сфери освіти відповідає задекларованим цінностям.

Традиційні гендерні стереотипи містяться також у шкільних підручниках, як з гуманітарних, так і точних наук. Через літературні тексти, зміст математичних задач дівчат орієнтують на емоційно-експресивні види діяльності, важливі для дому і сім'ї ролі, а чоловіків – на інструментальні, на соціальну активність. В оповіданнях та ілюстраціях чоловіки та хлопчики зображені особами, що здійснюють вчинок, нехай навіть і бешкетний. Жінки та дівчатка переважно пожинають плоди діяльності «сильної» статі. Чоловіки та хлопчики в текстах і на ілюстраціях зображені енергійними, активними, жінки та дівчатка – пасивними, залежними, кимось опікуваними.

На жаль, не всі навчальні дисципліни мають однакові можливості для включення гендерної складової у їх зміст. Формувати цю культуру здобувачів освіти можна завдяки змісту дисциплін суспільно-гуманітарного циклу, які представлені у ФКТБП як навчальні компоненти: «Історія: Україна і світ», «Мистецтво. Історія мистецтва», «Зарубіжна література», «Українська література», «Громадянська освіта». Адже педагогічна підготовка нового покоління, яка виросте з розумінням того, що «ми різні, але ми рівні» у всіх галузях суспільного життя, дозволить перейти на інший рівень вирішення проблеми.

Твори української літератури, запропоновані навчальною програмою, дають можливість успішно здійснювати гендерне виховання через гендерний підхід до аналізу твору. Придатними для характеристики становища жінки й чоловіка в суспільстві є більша частина творів, що вивчаються у навчальній програмі «Українська література» ФКТБП. Ці тексти визначаються особливим баченням ролі жінки у суспільстві. Важливим при вивченні літератури є усвідомлення різниці між гендером і фемінізмом, оскільки ці два поняття часто ототожнюють.

Оскільки я викладаю у Фаховому коледжі історію, наведу приклади використання гендерного підходу при вивченні освітнього компонента «Історія: Україна і світ». Сучасні підручники з історії створюються на базі чинних програм з історії, які є державним документом. Автори підручників повинні виконувати усі вимоги щодо змісту шкільних програм з історії. У результаті процес створення підручника треба починати з аналізу чинних програм, затверджених Міністерством освіти і науки України.

Зміст навчального історичного матеріалу побудовано на основі синтезу культурологічного, цивілізаційного та соціоантропоцентричного підходів у контексті всесвітньої та європейської історії. Людина розглядається як суб'єкт і творець історичного процесу. Методологія відбору змісту програмового матеріалу базується на системі таких загальнолюдських і громадянських цінностей

українського суспільства, як гуманізм, Батьківщина, самовизначення, права і свободи людини, держава, громадянин, людина, сім'я тощо. Проте майже в кожному підручнику переважають певні історичні події, які фактично описують хронологію чоловічого домінування.

Історія як окрема дисципліна взагалі є зосередженням «чоловічого літопису». Так, наприклад, характеризуючи видатних українських полководців і героїв Другої світової війни, можна не звернути уваги на життя жінок у період німецької окупації, адже такі знання окремо не виділено у державних вимогах щодо рівня загальноосвітньої підготовки.

Кількість зображень і згадок про чоловічу стать у текстах у десятки разів перевищують аналогічні про жінок, що свідчить про порушення гендерної рівноваги. Попри багату вітчизняну практику, гендерна освіта на мікро- та мезорівнях соціуму мало представлена в дослідженнях із педагогічної психології. Однак проблеми гендерного виховання не є «новітнім відкриттям» в Україні. Про це свідчать праці В. Сухомлинського, який, хоча й не використовував поняття «гендер», на десятиріччя випередив широко пропаговану нині теорію андрогінного виховання.

У підручнику з історії для 11 класу описуються події сучасності, подається багато документальних матеріалів із архівів, вирізок із тогочасних газет тощо, проте з 235 сторінок тексту лише два документи підписані жіночим прізвищем. Серед портретних фотографій 21 – чоловіків, в основному голів держав, і лише чотири – жінок. Підручники з історії України для 10–11 класів підтверджують думку традиційно орієнтованих учених про те, що історію творять чоловіки. Жінки на фотознімках стоять у черзі за хлібом, прізвища видатних громадсько-політичних діячок рідко згадуються серед переліку чоловічих прізвищ, з чого можна зробити висновок про те, що, зокрема, у становленні УНР жінки участі не брали. У той же час дослідники жіночого руху в Україні стверджують, що до Української Центральної Ради входило 11 жінок.

Співвідношення кількості чоловічих і жіночих зображень у підручниках з історії свідчить про наявність «сексизму в ілюстраціях», зазначає Т. Барчунова. [1, с. 237–245]. Переважна більшість ілюстрацій є портретами відомих самодержавців, полководців, діячів науки, які можуть виступати еталонами для підростаючого покоління. Значна перевага чоловічих образів свідчить про високий політичний і професійний статус чоловіків, тоді як дівчата залишаються без зразків для наслідування. Отже, слід відзначити, що підручники з історії 10–11 кл. містять заковану гендерну асиметрію, відтворюють стереотипи про домінуючу позицію чоловіків у політичній, владній структурах, применшують роль жінок в історичному процесі.

Аналіз підручників дав можливість виявити гендерні стереотипи, які формуються і підкріплюються у здобувачів освіти в ході навчання; визначити, які професії фігурують як чоловічі / жіночі; з'ясувати роль шкільних підручників у ранній гендерній соціалізації, у засвоєнні статево-рольових стереотипів. Тому гендерний

дисбаланс у сучасних підручниках, зокрема з історії, створює викривлення у процесі гендерної соціалізації особистості студента, у результаті якої дівчатка часто виростають із переконанням, що вони не можуть бути такими ж цінними фахівцями, як чоловіки.

Урахування гендерного підходу в процесі формування змісту підручників дасть змогу не тільки покращити відповідність освіти сучасним соціальним умовам, а й зруйнувати її негативний вплив на процеси формування гендерної ідентичності в здобувачів освіти фахового коледжу.

Процеси, які тривають у сучасній українській освіті, зокрема, включення до європейського освітнього простору, зумовлюють необхідність посилення уваги до гендерного виховання. Розуміння проявів гендерної нерівності та її наслідків є важливим для становлення демократичного громадянського суспільства.

Потужні можливості до гендерного виховання має інтеграція його окремих аспектів у предмети гуманітарного циклу, у тому числі історію. Слід зазначити, що метою історичної освіти є формування національно-культурної ідентичності, патріотичного світогляду, активної соціальної та громадянської позиції, почуття власної гідності, осмислення соціального та морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в історичному контексті. Досягнення цієї мети, безперечно, передбачає імплементацію гендерного підходу в освітній процес.

Оновлення змісту історичної освіти, а також концептуальних підходів до форм і методів викладання історії, яке триває нині, сприяло збільшенню уваги до гендерної проблематики. Нині ж, наприклад, диспропорція в МНТ: із запропонованих 45 історичних постатей з історії України лише п'ять – жінки, чия діяльність повинні вміти характеризувати здобувачі освіти, опрацювавши освітні теми 1945–1991 рр.: Катерина Білокур, Тетяна Яблонська, Ліна Костенко, Алла Горська, Марія Приймаченко.

Значну ефективність при обговоренні гендерної проблематики засвідчили технології опрацювання дискусійних питань: «займи позицію» і «зміни позицію», дискусія тощо. Питання, які можуть бути у центрі обговорення: «Чому Нова Зеландія стала першою країною світу, яка надала виборче право жінкам, а Швейцарія зробила це останньою з європейських країн?», «Жінка-політик в історії: успішний приклад для наслідування чи виняток із правил?», «Чи існує проблема гендерної дискримінації на сучасному етапі розвитку людства?», «Жінки у радянській системі: звільнення чи рабство?»

Доцільними є форми роботи, які передбачають елементи самостійної дослідницької діяльності: повідомлення, презентації, індивідуальні та групові проекти. Вони дозволяють певною мірою заповнити ті прогалини, які поки що є у підручнику з історії, а також сприяють формуванню в студентів уміння аналізувати різні джерела інформації, використовувати цифрові технології, працювати в команді. Наприклад, за темою

«Українська революція» доречним є проєкт, присвячений ролі жінок у становленні УНР.

При вивченні теми «Україна у роки Другої світової війни» гендерно збалансованим є розгляд не лише жіночої праці у тилу, але й участь у Русі опору (зокрема, проєкт «Участь жінок в ОУН та УПА») та «Жінки на фронтах Другої світової війни». З цієї проблематики в інформаційному полі накопичено значний масив напрацювань, який уможлиблює якісну підготовку здобувачів освіти. Так, Українським інститутом національної пам'яті організовано інформаційно-просвітницьку кампанію «Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової», у ході якої підготовлено серію інформаційних матеріалів, відеороликів та плакатів.

Наскрізною лінією через 10–11 класи може проходити запропонований програмою навчальний проєкт зі всесвітньої історії «Жінки у війнах ХХ ст. (соціальні статуси і життєві долі)».

При розгляді теми «Збройна агресія росії на сході України» (11 клас) жваву реакцію студентів викликало обговорення книги «Дівчата зрізають коси» С. Подобної, що містить спогади 25 жінок, які у складі Збройних Сил України та добровольчих підрозділів брали участь в АТО у 2014–2018 рр.

Проєкт «Революція у моді після Першої світової війни» (10 клас, «Всесвітня історія») сприяє усвідомленню взаємозв'язку соціальних аспектів одягу та змін у становищі жінок.

Під час розгляду теми «Деколонізація і виникнення «третього світу». Близькосхідна проблема» теза про зрівняння жінок у правах з чоловіками потребує уточнення, які саме міжнародні акти закріпили правову рівність. Доречним є аналіз фрагментів джерел, насамперед Статуту ООН 1945 р. та Загальної декларації прав людини 1948 р.

Аналіз зображальних джерел із гендерної проблематики – фотографій, плакатів, карикатур – сприяє розвитку візуальної та інформаційної грамотності, а також критичного мислення.

Таким чином, процес історичної освіти у коледжі має значний потенціал щодо залучення гендерної проблематики. Застосування гендерного підходу на заняттях історії сприяє формуванню в студентів уявлень про гендерну рівність як вагому складову забезпечення прав людини, руйнуванню стереотипів і толерантному ставленню до представників обох статей, критичному розумінню соціально-політичної ситуації в країні та світі.

Отже, врахування гендерного виміру є необхідною умовою для побудови демократичного суспільства, яке ґрунтується на визнанні пріоритетності прав людини. Гендерна освіта сприяє підвищенню рівня гендерної культури для реалізації рівних можливостей та прав молоді у всіх сферах життєдіяльності.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі полягають у впровадженні в освітню практику ідей гендерного паритету та визначенні умов, шляхів і засобів забезпечення у діяльності закладів освіти

розвитку здібностей та інтересів індивіда незалежно від статі, меж традиційних гендерних стандартів та норм в інтересах формування особистості егалітарного типу [4].

Як стереотипи проявляються

– Підручники: 80 % прикладів на рольові моделі – чоловіки; жінки здебільшого в образі мам чи медсестер.

– Мова викладання: «хлопці, робимо задачу», «дівчатка, підсилює презентацію оформленням».

– Позакласні гуртки: робототехніка – «для хлопців», танці – «для дівчат».

Чим це загрожує

1. Економічні втрати: STEM-професії добре оплачуються; якщо дівчата туди не йдуть, сім'ї й громада недоотримують доходи.

2. Дефіцит кадрів: ІТ-сфера та інженерія потребують фахівців, а половина потенційних талантів відсікається упередженнями.

3. Занижена самооцінка: діти, яких «відмовили» від омріяного фаху, часто не розкривають свій потенціал і лишаються незадоволеними кар'єрою.

Що можемо зробити вже зараз

– Перегляд навчальних матеріалів: обирати підручники й посібники з балансом чоловічих і жіночих прикладів, використовувати фемінітиви.

– Тренінги для вчителів / викладачів: як помічати та усувати гендерно забарвлені вислови й завдання.

– STEM-клуби «для всіх»: відкривати гуртки робототехніки й програмування, свідомо заохочуючи дівчат – через менторок, стипендії, «дні відкритих дверей».

– Кар'єрні дні без стереотипів: запрошувати успішних жінок-інженерів і чоловіків – учителів початкових класів, щоб діти бачили різні моделі.

– Батьківські лекції: обговорювати з родинами, як підтримати дитину у виборі «нетипового» гуртка чи спеціальності.

Коли ми прибираємо стереотипи, громада отримує покоління, що обирає шлях за талантом, а не за шаблоном. Дамо дітям рівні стартові умови – і громада виграє від їхніх великих відкриттів уже завтра.

Гендерний компонент ураховано, але він спирається на гендерні стереотипи. Це може мати такі прояви:

– вибір та послідовність розміщення тем;

– наявність гендерних стереотипів у відборі тематики, її формулюваннях та ін.;

– гендерно некоректні згадування;

– відсутність гендерно збалансованих формулювань;

– жінки та чоловіки представлені нерівномірно;

– жінки і чоловіки зображені стереотипно;

– мовний сексизм: мовні гендерні стереотипи, наприклад, у вигляді сталих сполучень (*слабка стать, сильна стать* та ін.);

– гендерна асиметрія мови, тобто переважно використання слів чоловічого роду (учень – учні, студент – студенти, викладач – викладачі, випускник – випускники, письменник, художник, діяч культури, діяч

науки т. ін.) чи переважне використання синтаксичних конструкцій зі словами у формі чоловічого роду.

Гендерний компонент ураховано, він базується на позиціях гендерної рівності. Це може мати такі прояви:

- зміст базується на позиціях гендерної рівності;
- зміст складено з урахуванням гендерних теорій та підходів;

- послідовність та розміщення тем гендерно збалансовані;

- включення гендерного компонента (чи гендерної складової) у формулювання тем;

- використання гендерної термінології: гендерна рівність, гендерні ролі, гендерні стереотипи, гендерний розподіл праці, рівні права та можливості жінок і чоловіків та ін.;

- гендерно чутлива мова, тобто відсутність у мові гендерних стереотипів, подолання гендерної асиметрії мови за допомогою використання слів як чоловічого, так і жіночого роду в назвах професій, статусів, занять (учень – учениця, вчителька – вчитель, автор – авторка, письменник – письменниця, герой – героїня і т. п.).

Доречно впроваджувати в освітній процес вправи психологічної спрямованості, що допоможуть сформулювати й розвивати необхідні особистісні якості. Зазначені вправи орієнтовані на використання методів групової та індивідуальної роботи зі здобувачами освіти й спрямовані на:

- розвиток здатності адекватного пізнання себе та інших;

- корекцію та розвиток міжособистісних стосунків;

- формування вмінь і навичок у сфері спілкування;

- корекцію, формування й розвиток настанов, необхідних для успішної комунікації;

- оволодіння конкретними психологічними знаннями в галузі самопізнання та розуміння оточення.

Напрями позанавчальної роботи студентів із розширенням та реалізацією потенціалу в гендерному спрямуванні:

- доповнення зон самореалізації (наприклад, заохочення дівчат до занять спортом, а юнаків – до самообслуговування);

- організація досвіду рівноправної співпраці юнаків і дівчат у спільній діяльності;

- зняття традиційних культурних заборон на емоційне самовираження юнаків, заохочення їх до вираження почуттів;

- проведення з дівчатами занять із досвіду самозаохочення й підвищення самооцінки

(наприклад, технологія щоденника з фіксуванням успіхів);

- створення умов для тренування міжстатевої чутливості (через театралізацію, обмін ролями) тощо.

Однією зі специфічних позанавчальних форм, зорієнтованих на формування сучасних гендерних стереотипів, є позааурочна самостійна робота, спрямована на формування здатності здобувача освіти до самоорганізації, самоконтролю й самооцінки власних досягнень в освітньому процесі.

Отже, позанавчальна робота, спрямована на індивідуалізацію навчання, дає змогу реалізовувати особистісно орієнтоване навчання, розширює обсяг знань, умінь і навичок, сприяє формуванню сучасних егалітарних гендерних уявлень.

Засвоєння гендерної культури є складним процесом взаємодії соціального оточення, сім'ї, які по-своєму впливають на індивіда залежно від його віку, освіти, етнотрадицій та звичаєвості. Родина і суспільство завдяки соціалізації перетворюють індивіда як біологічну істоту на істоту суспільну. Тому важливою умовою формування гендерної культури молоді є певна настанова сім'ї на цілеспрямоване гендерне виховання своєї дитини, усвідомлення високої відповідальності за підготовку юнака чи дівчини. Зазначений процес можливий за рахунок використання батьками сучасного педагогічного досвіду, підтримки співпраці з навчальним закладом, викладачами, прослуховування спеціальних лекцій, читання літератури.

Важливим чинником успішного впровадження гендерного підходу є рівень гендерної культури самого викладача та його вміння впроваджувати у своїй педагогічній діяльності реконструкцію традиційних культурних обмежень у розвитку особистості підлітка, створювати оптимальні умови для максимальної самореалізації дівчини та хлопця у процесі педагогічної взаємодії незалежно від гендерних стереотипів.

Висновки. Саме освіта сприяє формуванню в дітей і молоді життєво і професійно необхідних компетентностей, інноваційного мислення, кращих людських рис і прийнятних моделей поведінки з урахуванням потреб особистості, інших людей і вимог сучасного суспільства. Гендерний підхід в освіті полягає у створенні умов для гендерної соціалізації студентів, яка б сприяла вихованню стосунків між статями, вільних від жорстких стереотипів маскулітності і фемінітності в традиційному розумінні, а також вихованню нової особистості з високими інтенціями відкритості та адаптивності у всіх сферах життя.

Використані джерела

1. Мельник Т. М. Основи теорії гендеру : навч. посіб. Київ : К.І.С., 2004. 536 с.
2. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Gender_rivn.pdf
3. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#n248>
4. Ковальова О. В., Дубенко О. М. Використання інноваційних методів підготовки фахівців у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: досвід Одеського державного університету внутрішніх справ. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 303–310. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.53>